

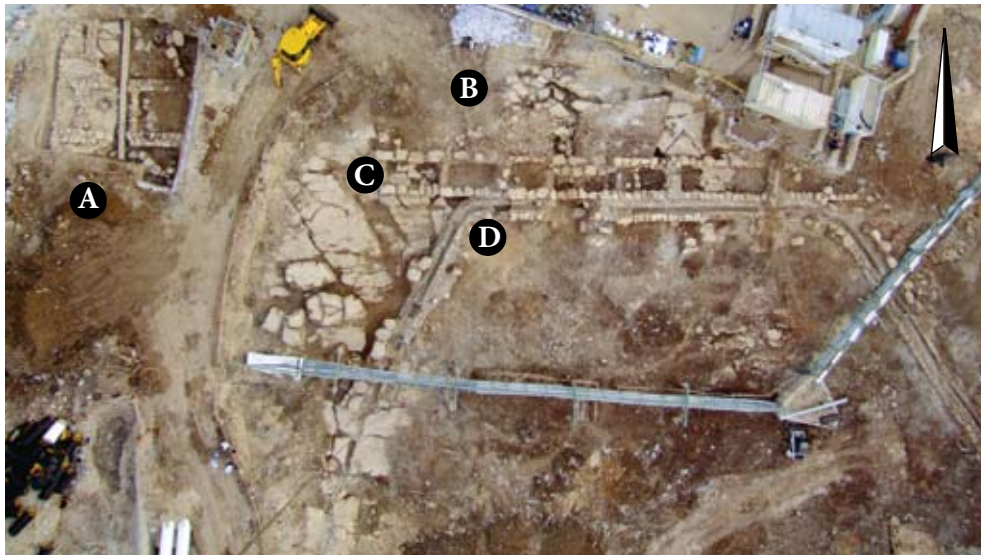
שרידי מפעל מים מתקופת המלוכה בממילא: האמנם תעלת הבריכה העליונה?

דוד עמית

רשות העתיקות ומכון שכטר למדעי היהדות

בחורף תשס"ט (דצמבר 2008 - אפריל 2009) ניהלו חפירות ארכיאולוגיות נרחבות בקרבת בריכת ממילא, בשטח המיועד להקמת מוזיאון הסובלנות. החפירות היו המשך לחפירותיו של גדעון סולימני במקום בשנת תשס"ו (2005-2006).¹

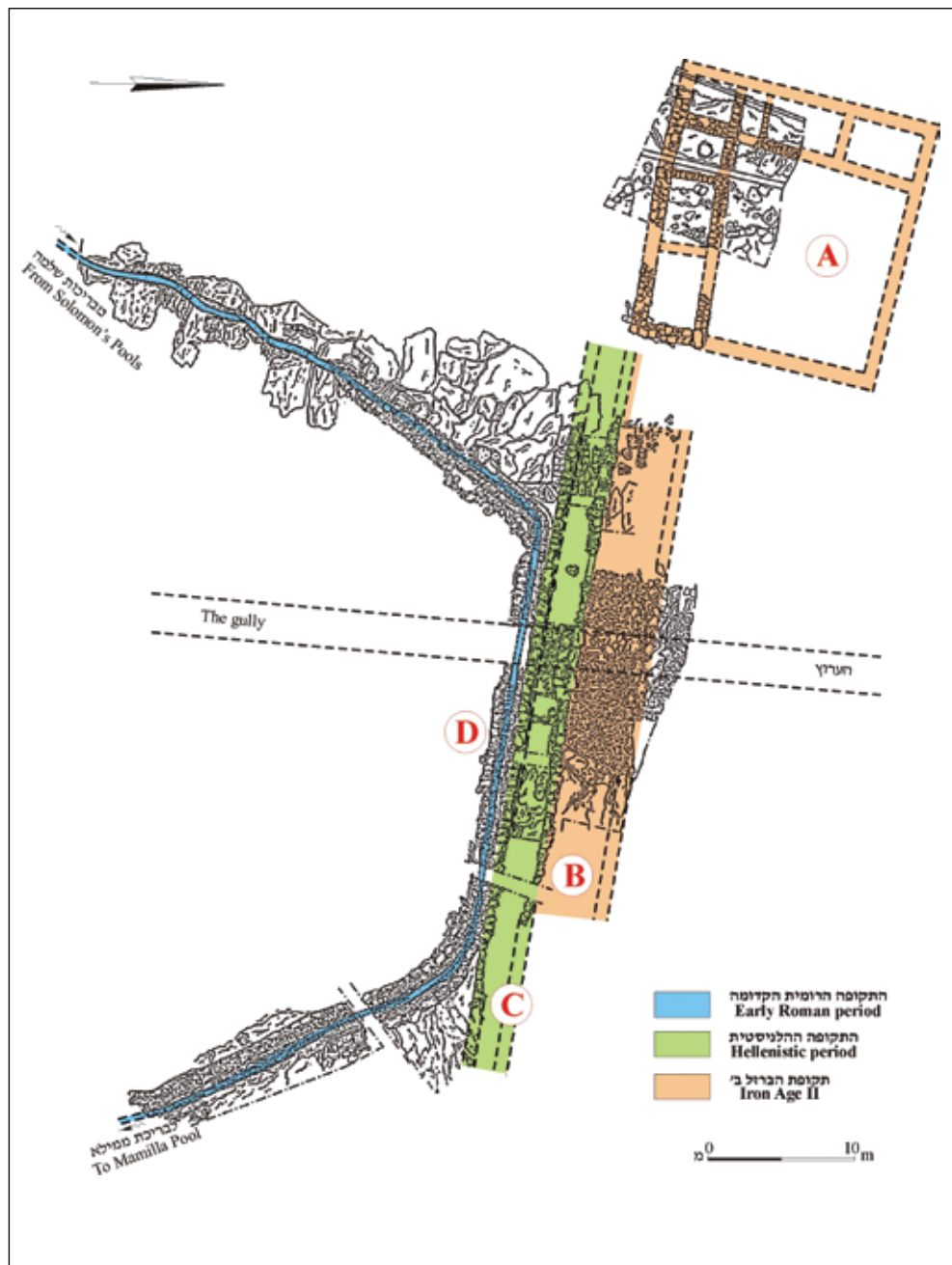
איור 1: תצלום אויר של שטח החפירות.

בחפירותינו נחשפו ארבעה מכלולים בנויים שונים מתקופות שונות, אשר היה קשר פיסית ביניהם [איורים 1, 2]. ארבעת המכלולים, לפי סדרם הכרונולוגי, מהקדום למאוחר, הם:

א. בית חווה משלהי תקופת הברזל ב' (סוף המאה השמינית - ראשית המאה השישית לפסה"נ) - מכלול A בתוכנית.

ב. קיר מסיבי, כנראה סכר, שאליו צמודה דרך סלולה - שניהם משלהי תקופת הברזל ב' - מכלול B בתוכנית.

1 החפירות נערכו מטעם רשות העתיקות ובמימון חברת מוריה ונוהלו בידי כותב שורות אלה. עונת החפירות הראשונה התקיימה בימים 8 בדצמבר 2008 - 29 בינואר 2009, והשנייה - בימים 23 בפברואר - 2 באפריל 2009. ליד מנהל החפירה סייעו רבים וטובים שיימנו להלן, וזו השעה להודות להם מקרב לב: יבגני קגן (סגן מנהל החפירה), נוגה כהן אלורו (רשמת וצלמת), נביל וואחדי (מנהלה), איתי בר, שמעון גסנוב, יולי גחט, בוריס בבייב, סיוון קרש, רון לביא, קרולין הודס (מנהלי שטחים), אבי הגי'אן, טניה קורנפלד ומרק קונין (מדידות), אסף פרוץ, צבי אפשטיין (צילומים), פסקל פרטוש ודורון גהלי - חברת סקיי ויו בע"מ (תצלומי אוויר), סעיד אל עמלה (גילוי מתכות), אורן אקרמן (גיאומורפולוגיה), אליזבטה בוארטו (פחמן 14), יהושע דריי (ניעוץ טכנולוגי). מנהלי השטחים, החופרים וכל שירותי כוח האדם והמנהלה סופקו בידי חברת תגליות בראשותו של ד"ר אלון שביט. הוא ועוזריו ראויים לתודה מיוחדת על אזונם הקשובה לכל צורכי החפירה.

איור 2: תוכנית כללית של שטח החפירות.

איור 3: חתך באמת המים המראה את שלושת שלביה.

ג. דרך סלולה נוספת, שראשיתה בתקופה ההלניסטית (המאה השנייה לפסה"ג) וסופה במאה העשרים. היא נצמדה מדרום אל הקיר המסיבי (הסכר) הנ"ל ששימש מסד לקיר התמך הצפוני שלה - מכלול C בתוכנית.

ד. אמת מים שראשיתה בתקופה הרומית הקדומה (ימי הורדוס, המאה הראשונה לפסה"ג) שנבנתה בקטע מסוים בצמוד ומדרום לדרך ההלניסטית. באמה ניכרים שני שלבי שימוש מאוחרים לתקופת בנייתה - מכלול D בתוכנית.

להלן יתוארו בקצרה מכלולים A, C-D ולאחר מכן נתמקד במכלול B שהוא הנושא העיקרי של מאמר זה. מטעמי נוחות יתוארו שלושת המכלולים הראשונים מהמאוחר לקדום:

אמת המים - D

המרכיב הבולט ביותר בשטח הוא אמת המים אשר נחשפה לאורך כ- 85 מטר. הקטע שנתגלה עתה מגיע מדרום לצפון, בקו גובה 775 לערך, פונה מזרחה ומתעקל בעיקול חד לכיוון דרום-מזרח, ככל הנראה במגמה להגיע אל בריכת ממילא הנמצאת 90 מטר בלבד מהקצה של קטע האמה שנחשף בחפירה. באמה ניכרים מספר שלבים, במפלסים שונים, המייצגים תקופות שונות בקיומה [איור 3].

קרוב לוודאי שאמה זו היא האמה העליונה שהובילה מים מבריכות שלמה שמדרום לבית לחם אל ירושלים. בהתבסס על כתובות של הלגיון העשירי שנמצאו בצינור האבן המשולב באמה זו באזור בית לחם, סברו רוב החוקרים כי האמה העליונה נבנתה רק לאחר חורבן הבית השני וייסוד איליה קפיטולינה, כאשר הלגיון חנה בתחומי העיר (מזר 2002: 238). אך משעה שהתגלו בתוואי אמה זו שרידי גשר קשתות שקדם לצינור האבן (עמית 2002: 253-256), ניתן לתארך את שלב הקמתה לימי הורדוס. מלך זה דאג לבנות את האמה העליונה כדי לספק מים זורמים למצודה ולארמונו שהיו בקרבת שער יפו של היום. עד כה היה תוואי האמה מוכר בוודאות רק עד שכונת תלפיות שבדרום ירושלים. בעבר נתגלו קטעי תעלות ומנהרה באזור תחנת הרכבת הישנה ובשכונת ימין משה (מזר 2002: 229-230), אך הקשרן לאמה העליונה לא הוכח. גם השאלה האם בריכת ממילא הייתה חלק ממפעל המים של האמה העליונה לא זכתה עד לאחרונה לתשובה ברורה, והיו שסברו שהבריכה הייתה מפעל מים עצמאי שהתבסס על איסוף מי גשמים ואינו קשור באמה העליונה (וכך, למשל, מזר 2002: 210) במפתו ניתק את בריכת ממילא מתוואי האמה העליונה) בראשית המאה העשרים עוד נראו קטעים של אמת מים בין בריכת ממילא לשער יפו. ככל הנראה הזרימה אמה זו את מימיה של בריכת ממילא לבריכת חזקיהו (בריכת המגדלים) הסמוכה למצודה. בשנות התשעים של המאה העשרים נעשו חפירות בקטעים ארוכים למדי לאורך אמה זו ונתגלו בה מספר שלבים אך לא הוכח אז בוודאות שהיא מימי הבית השני (לפרסום ראשוני, חלקי ביותר, ראו: מאיר תשנ"ג: 59-60; ביליג תשנ"ה: 46-47). השלב הקדום של האמה שנחשפה עתה הוא מימי הבית השני ויש בו משום עדות עקיפה שגם בריכת ממילא, יעד האמה, היא בת התקופה הזו. האמה הנוכרת, שהוליכה מבריכת ממילא לשער יפו היא אם כן המשכה של האמה העליונה מימי בית שני.

דרך סלולה מהתקופה ההלניסטית ועד המאה העשרים - C

בקטע שבו אמת המים פונה ומתעקלת אל עבר בריכת ממילא, היא נצמדת לאורך כ-25 מטר לדרך סלולה שקדמה לה ושכיוונה ממערב למזרח. רוחבה של הדרך כ-3 מטרים. היא תחומה משני צדדיה בקירות תמך, ובתווך, על גבי סלע האם, מילוי של אדמת טרה רוסה שעליו שכבת תשתית של אדמה מעורבת בהרבה חלוקים ואבני שדה. על פי החרסים שנמצאו ביסודותיה של הדרך, ניתן לתארך את ראשיתה לתקופה ההלניסטית (המאה השנייה לפסה"נ). במפות ישנות ובתצלומי אוויר מראשית המאה העשרים הדרך עדיין ניכרת. הייתה זו אחת הדרכים הראשיות שהובילו אל שער יפו והעיר העתיקה [איור 4].

איור 4: הדרך בין בריכת ממילא לחומת העיר העתיקה בתצלום מהמאה התשע עשרה (Mendel Diness, 1855-1857).

A - בית חווה מתקופת הברזל

בפינה הצפונית-מערבית של שטח החפירה נתגלו שרידי מבנה שהושתת על סלע האם. נחשפו יסודותיהם של חלקי שתי שורות חדרים ניצבות זו לזו: שורת חדרים שכיוונה מזרח-מערב ושורה ניצבת לה שכיוונה דרום-צפון [איור 5].

ניתן לשער כי היו אלה שני אגפים במבנה רחב ידיים, כנראה בית חווה. נראה שהחדר הפינתי המשותף לשתי שורות החדרים הוא החדר שמחציתו המזרחית נחשפה בקצה שטח החפירה ואילו מחציתו המערבית נהרסה כליל כתוצאה מהנחת צינור ביוב בתחומה לפני מספר שנים. עובי קירותיו של חדר זה ומיקומו בפינתו הדרומית-מערבית של הבניין שפנתה לאגפיו החשופים, מצביעים על אפשרות שהוא נשא מגדל שמירה בקומתו השנייה של הבניין. לשורת החדרים שכיוונה מזרח-מערב מתקשר בוודאות חדר נוסף שנחפר בחלקו בידי גדעון סולימני בחפירות 2005-6. צורתו, ממדיו וכיוון קירותיו מלמדים כי היה זה החדר הקיצוני כלפי מזרח באגף זה שאורכו הכולל היה כ-20 מטר ונכללו בו כפי הנראה חמישה חדרים. משורת החדרים שכיוונה מדרום לצפון נחשפו שרידי שלושה חדרים לאורך כ-9 מטרים. ניתן לשער ששורה זו כללה ארבעה חדרים, מלבד החדר הפינתי המשותף לה ולשורה הניצבת לה. למרות שאין לשלול לגמרי את האפשרות שלמבנה היו עוד שני אגפים מקבילים, כלומר שהיה זה מבנה מרובע סגור שחדריו ערוכים בארבע צלעותיו וחצר פנימית בתוכו, לא נמצאו סימנים כלשהם למערך כזה ולפיכך סביר יותר לשחזר תוכנית של מבנה מרובע שממדיו כ-20 X 20 מטר ובו רק שני האגפים שחלקיהם נחשפו בחפירה, וחצר פתוחה שהשתרעה בחזיתם.

איור 5: בית החווה מתקופת הברזל ב' (מבט לדרום).

בחדרי המבנה נמצאו כלי חרס רבים משלהי המאה השמינית לפסה"נ ועד סוף תקופת הברזל, בהם גם מספר טביעות 'למלך'. נמצאו גם עשרות שברים (ושברים בלבד - אף לא פריט שלם אחד!) של צלמיות נשים ובעלי חיים הטיפוסיים לתקופה. באחד החדרים נמצא תנור (טאבון) שלדפנותיו היו צמודים שברי קנקנים וקדרות בישול מהתקופה ההלניסטית. אלה מעידים על חזרה לשימוש בחלק מהמבנה בתקופה זו, כנראה בהקשר לסלילת הדרך הצמודה למבנה באותה עת. על זהותם החשמונאית של העושים במלאכה מעידה טביעת חותם שנמצאה על ידית קנקן ובה כוכב מחומש ('מגן שלמה') שבין קודקודיו משולבות אותיות 'ירשלים' [איור 6].

איור 6: ידית קנקן ועליה טביעת 'ירשלים'.

איור 7: הקיר המסיבי (סכר הטייה?) במבט לדרום.

B - קיר מסיבי ודרך סלולה משלהי תקופת הברזל (תקופת הבית הראשון)

בעת חפירת קירות התמך משני צידי הדרך הסלולה בת התקופה ההלניסטית, התברר שהקיר הצפוני שלה (המקביל לקיר שאליו נצמדה האמה) נבנה על קיר אבן מסיבי משלב קדום יותר, העשוי אבני גוויל גדולות שהושתתו ישירות על סלע האם. על היתו של הקיר קדום לדרך ההלניסטית מעידות עוצמת הבנייה וצורתו. אורך הקטע שנחשף הוא כ-40 מטר. סמוך מאוד לקצהו המערבי של קטע זה נבנה בית החווה הנזכר לעיל, ואילו בצידו השני ניתן לשער כי הקיר נמשך כלפי מזרח באותו קו גובה. הקיר חצה ערוץ היורד מכיוון צפון לדרום, ערוץ אשר ניקז את המדרון המשתפל מפרשת המים באזור רחוב הנביאים ומגרש הרוסים של ימינו לעבר בריכת ממילא, גיא בן הינום ובריכת הסולטאן. בנקודה שבה הוא חוצה את תחתית הערוץ נבנה הקיר הקדום באבני ענק המגיעות לממדים של $0.8 \times 0.8 \times 1.6$ מטרים וככל שהוא מתרחק מנקודה זו אבניו קטנות והולכות בהדרגה [איור 7].

למרות עוצמת האבנים בנקודת החצייה ובנייתן האיתנה, הקיר נטוי מעט עם כיוון הזרימה כתוצאה מלחץ השיטפונות של מי הגשמים שזרמו בערוץ ברבות השנים. כדי לייצבו עיבו את הקיר בשלב מסוים בשורה של חמש אבני ענק שהוצמדה אליו באותה נקודת תורפה. בשכבה דקה של אדמה שהצטברה בשטח המגע של תחתית הקיר עם סלע האם וברוחים שבין האבנים סמוך לתחתיתן נמצאו חרסים בני תקופה אחת בלבד - שלהי תקופת הברזל ב' (סוף המאה השמינית - ראשית המאה השישית לפסה"נ). צמוד אל הקיר המסיבי מצפונו נסללה דרך שרוחבה 4-5 מטרים [איורים 8-9].

תשתית הדרך עשויה שכבה בעובי כ-0.4 מטר של מילוי צפוף של חלוקים ואבני שדה קטנות עם אדמת טרה רוסה, שהונח על סלע האם. בדרומה נתחמה הדרך בקיר המסיבי ומצפונה בקיר תמך בנוי מאבני גוויל קטנות יותר. ממצא החרסים מתוך שכבת המילוי של הדרך מעיד כי היא בת זמנו של הקיר המסיבי.

הקיר המסיבי - סכר הטייה ?

לנוכח עוצמת הבנייה של הקיר המסיבי, שקשה למצוא לה אח ורע בתקופת הברזל, אף לא בבניית ביצורים, ובהתחשב בקו הגובה שבו הוא נבנה - 775 מטר מעל פני הים - ניתן להציע שהקיר המסיבי נבנה בתור סכר הטייה שנועד לעצור ולהטות חלק ממי הגשמים שירדו מצפון וממערב לעיר העתיקה, באזור מגרש הרוסים וככר העירייה של ימינו.

זרימתם הטבעית של מים אלה הייתה מצפון לדרום לעבר חלקו העליון של גיא בן הינום (בו

איורים 8-9: שני קטעים בדרך הסלולה בצמוד לקיר המסיבי. למעלה: מבט למערב; למטה: מבט למזרח. מדרום נראות הדרך ההלניסטית ואמת המים.

סלול כיום רחוב אגרון). תפיסת המים במרוצתם, בקו הגובה 775 מטר מעל פני הים, אפשרה להטותם ולהזרימם לכיוון מזרח, לעבר שער יפו. כלומר, אל העיר העליונה של ימי הבית הראשון, שהתפתחה במאה השמינית לפסה"נ על הגבעה המערבית של העיר העתיקה, כעדות החפירות ברובע היהודי ובאזור המצודה ובניין הקישלה. אין לנו מושג האם אכן הייתה תעלה של ממש שהזרימה את המים לאורך כשלושת-רבעי הקילומטר שבין סכר ההטייה לבין יעדם שבקרבת שער יפו של ימינו, או שמא הדרך הסלולה, עם שקע רדוד לאורכה -אולי בתוספת קיר נמוך בשוליה - היא ששימשה מצע לזרימת מי הנגר המוטים מהסכר מזרחה. בהקשר לכך, יש לציין כי מצפון לאמת המים שבין בריכת ממילא לשער יפו, בצמוד לה - כלומר בתוואי המשוער של הדרך המקראית - נתגלו שרידי דרך קדומה שבה מספר שלבים (מאיר תשנ"ג: 60).

ניתן לשער כי בתוך חומות העיר נחצב מאגר גדול, אולי בקרבת בריכת חזקיהו של ימי הבית השני, או אף כשלב קדום של בריכה זו עצמה. מפעל המים מתקופת הברזל ב' שאנו מציעים לשחזר על סמך גילוי הסכר, משתלב היטב במסכת הבנייה והפיתוח של המלך חזקיהו בסוף המאה השמינית לפסה"נ. עד ימיו של חזקיהו השתרעה העיר ירושלים על שלוחת עיר דוד והר הבית, והוא הרחיבה אל הגבעה המערבית וביצר אותה בחומה ובמגדלים עד קו החומה של היום בגזרת שער יפו והר ציון. חזקיהו גם נודע בניקבה שחצב כדי להביא את מי מעיין הגיחון אל תוך חומות העיר. אך מפעל זה, עם כל חשיבותו, שירת בעיקר את תושבי העיר התחתונה. ניתן איפוא לשער כי מלך בנאי זה בנה במקביל מפעל מים שיספק את צרכי העיר העליונה, שזוה עתה הקים וביצר בגבעה המערבית. דומה שלפנינו עדות ראשונה למפעל זה.

תעלת הבריכה העליונה?

הנתונים הארכיאולוגיים, ההיסטוריים והגיאוגרפים שבבסיס ההצעה לראות בקיר המסיבי שנחשף בחפירת ממילא חלק ממפעל מים לא ידוע של ירושלים המקראית, זוכים להארה ואישוש של פסוקי המקרא. בשנת 701 לפסה"נ, לאחר שסנחריב מלך אשור כבש את רוב ממלכת יהודה במסע העונשין נגד חזקיהו מלך יהודה שמרד בו, הוא שלח את מצביאו מהעיר לכיש שזה עתה נכבשה לעבר ירושלים, היעד האחרון והעיקרי במסעו:

וישלח מלך אשור את רבשקה מלכיש ירושלימה אל המלך חזקיהו בחיל כבד. ויעמוד בתעלת הברכה העליונה במסלת שדה כובס. (ישעיהו לו, ב), ובנוסח מעט ארוך יותר במלכים ב יח, יז. לאזכור קודם של תעלת הבריכה העליונה ראו ישעיהו ז, ג).

חוקרי ירושלים הציעו בעבר מספר הצעות לזיהוי מקומן של תעלת הבריכה העליונה ומסילת שדה כובס. עמיחי מזר, בסקירתו המקפת על מפעלי המים בימי הבית הראשון פירט את

עיקרי ההצעות הללו (מזר תש"ס: 224-230) והחרה החזיק אחריו גבריאל ברקאי (ברקאי תשס"ז: 90-96). את ההצעות השונות (להפניות ביבליוגרפיות - ראו אצל מזר תש"ס וברקאי תשס"ז) ניתן לחלק לפי מיקומן לארבע קבוצות:

הצעות, שהועלו בעיקר על ידי ראשוני החוקרים, הקושרות את הברכה העליונה ואת תעלת לסביבות מעיין הגיחון ולמפעלי המים הקשורים בו.

הצעה המזהה את הברכה העליונה עם שלב קדום בבריכת בית חסדא. הצעה זו רואה בתעלת הברכה העליונה תעלה היוצאת מהברכה, ולא תעלה המזינה אותה במים המובאים מחוץ לעיר, כמשתמע מפשט הכתובים וכמקובל על דעת רוב החוקרים.

הצעות רוב החוקרים, על פיהן מקום הברכה היה בצפון העיר, בראש הגיא המרכזי (הטירופיון) או בהמשכו לדרום-מזרח, והתעלה אספה מי גשמים מהשטח הנרחב שמצפון לשער שכם הנוכחי. בשטח זה הייתה סלולה הדרך הראשית שבאה מצפון, היא מסילת שדה כובס.²

הצעתו של גוסטב דלמן אשר איתר את הברכה העליונה בבריכת חזקיהו. תעלת הברכה העליונה היא לדעתו התעלה שהובילה מים לברכה זו מבריכת ממילא, שבסביבתה נסללה מסילת שדה כובס (דלמן 1930: 202-203).

להוציא את ההצעה הרביעית, זו של דלמן, חולשתן של ההצעות האחרות היא בכך שהן מתייחסות לשרידי תעלות ובריכות באזור הר הבית והעיר התחתונה, שהרי גם על פי גישת הרוב (לעיל, הצעה ג'), מי הברכה העליונה הגיעו רק לאזורים אלה שהיו מיושבים משכבר הימים ולא אל העיר העליונה, שאוכלסה זה עתה. ובהכירנו את מפעליו של חזקיהו ניתן לצפות שיחד עם ביצורה בידי מלך בנאי זה הוא גם דאג לאספקת מימיה. למפעל כזה בוודאי ראוי הכינוי 'תעלת הברכה העליונה'.

מתברר כי הצעתנו החדשה, הגם שהגענו אליה בניתוח בלתי תלוי של הממצא, חוזרת באופן כללי על הצעת דלמן. הצעת זו, שעל פיה בריכת ממילא ובריכת חזקיהו ראשיתן בתקופת המקרא, לא התקבלה בשעתה משום שחסרה ביסוס ארכיאולוגי. עתה, בעקבות הגילויים המפתיעים בשטח, אנו מציעים בזהירות הראויה להעלותה מחדש, תוך שינויים מתבקשים. רק בהצעה זו קיימת הזיקה המתבקשת בין הברכה העליונה לעיר העליונה בשלהי ימי הבית הראשון. דומה אפוא שלא יהיה זה מופרך להציע כי הקיר המסיבי בחפירות ממילא היווה

2 לדין פרטני במונח 'שדה כובס' ומקורותיו, ראו מאמרו של אשר גרוסברג בכרך זה.

חלק מסכר הטייה של 'תעלת הבריכה העליונה', מאגר המים הראשי של העיר העליונה והדרך הסלולה שהייתה מצפונה היא 'מסילת שדה כובס' שבה נע צבא אשור בבואו מהשפלה אל שערי ירושלים.³

3 המונח "מסילה" מופיע במקרא 27 פעמים במשמעות של דרך סלולה (ראו במיוחד ישעיה מ, ג; סב, י). לדיונים מפורטים במשמעות המונח, ראו דורסי 1991 וטידוול 1995 (תודתי נתונה לפרופ' נדב נאמן שהפנה אותי למאמרו של טידוול). האחרון דן בפרוטרוט בהבטים הסמנטיים של המונח מסילה ומצמצם את משמעותו לדרך הגישה הסלולה שטיפסה מהמישור שלרגלי התלים והגבעות, שבראשם נבנו הערים המבוצרות בתקופת המקרא, אל עבר שער העיר. אחד מטיעוני המרכזיים מתבסס על ההנחה המקובלת שבארץ ישראל לא נמצאו דרכים סלולות מתקופת המקרא, ונראה שתגליתנו מערערת עתה הנחה זו.

ביבליוגרפיה**ביליג תשנ"ה**

י' ביליג, "חידושים בחקר אמות המים הקדומות לירושלים", ז' ספראי וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים: דברי הכנס הראשון, רמת גן, עמ' 37-47.

ברקאי תשס"ז

ג' ברקאי, "הערות על מפעלי המים הקדומים של ירושלים", א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 2, עמ' 83-101.

דורסי 1991

D. Dorsey, *The Roads and Highways of Ancient Israel*, Baltimore.

דלמן 1930

G. Dalman, *Jerusalem und sein Gelände*, Gütersloh.

טידוול 1995

N. L. Tidwell, No Highway! The outline of a semantic description of Mesillâ, *Vetus Testamentum*, 45, 2, pp. 251-269.

מאיר תשנ"ג

א' מאיר, "החפירות בממילא שבירושלים", קדמוניות 101-102, עמ' 56-61.

מזר תש"ס

ע' מזר, "הספקת המים ומפעלי מים בימי בית ראשון", ש' אחיטוב וע' מזר (עורכים), ספר ירושלים: תקופת המקרא, ירושלים, עמ' 195-232.

מזר 2002

A. Mazar, A Survey of the Aqueducts to Jerusalem, D. Amit, J. Patrich and Y. Hirschfeld (eds.), *The Aqueducts of Israel*, Portsmouth, Rhode Island, pp. 210-244.

עמית 2002

D. Amit, New Data for Dating the High-Level Aqueduct and the Wadi el Biyar Aqueduct, and the Herodian Aqueduct, D. Amit, J. Patrich and Y. Hirschfeld (eds.), *The Aqueducts of Israel*, Portsmouth, Rhode Island, pp. 253-266.

שרידי מפעל מים מתקופת המלוכה בממילא: האמנם תעלת הבריכה העליונה?

מקורות האורים

משלחת חפירות ממילא, רשות העתיקות.

